

Неовизантинизми у савременом друштвеном (религиозном) дискурсу православних словенских народа

Полемика

Драгољуб Марјановић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Србија

dragoljub.marjanovic@f.bg.ac.rs

У раду се разматрају примери употребе елемената средњовековне српске и византијске историје у модерним религиозним дискурсима који се преплићу са савременим политичким процесима у Руској федерацији и Републици Србији. Овај феномен посматра се на примерима савремене споменичке културе у Србији, споменик Стефану Немањи, и тумачењу Храма Светог Саве као *нове* Свете Софије, и на примеру руског документарног филма „Пропаст империје – византијска лекција“ руског архимандрита, односно епископа Тихона Шевкунова. Износи се запажање да су одређене историјске паралеле са византијском културом и традицијом, односно српском средњовековном прошлошћу, послужиле за стварање савремених идејних образаца националног идентитета Срба и Руса. Међутим, износи се и став да ови савремени процеси употребе историје нису увек утемељени на објективном разумевању прошлости, те да се прошлост инструментализује у недовољно јасном, или чак потпуно погрешном смислу.

Кључне ријечи:

Византија, Света Софија, Храм Светог Саве, Стефан Немања, Руска федерација, Република Србија, постсоцијализам

Neobyzantinisms in Contemporary Social (Religious) Discourse of the Orthodox Slavs

Dragoljub Marjanović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Serbia

The paper investigates modes of historical appropriation of the Serbian Middle Ages and of the Byzantine history in contemporary social and religious discourses in post-socialistic Republic of Serbia and the Russian Federation. The paper deals with several examples which have to illustrate the main notion that contemporary monument culture, as displayed in the case of the monument dedicated to Serbian grand župan Stefan Nemanja, and the Cathedral church of St. Sava represented as the new Hagia Sophia in Belgrade, and on the other hand, in the case of the historical documentary film “Fall of the Empire – the Byzantine lesson” directed by the Russian archminadrites, now bishop of Pskov, Tihon Ševkunov, testify to pretensions of the contemporary Serbian and Russian states and their societies and culture to a identity as new Byzantiums. We aim to show that this idea of new Byzantiums or new Serbias are forged in the process of building of a new political and national identities of the two nations, in which history is utilized as an instrument of national identity in close relations to contemporary political processes. The paper demonstrates that in these processes history is not preserved or displayed in an objective way, but rather such utilizations mislead into inappropriate understanding of the past.

Key words:

Byzantium, Serbia, St. Sava, Stefan Nemanja, Hagia Sophia, Russian Federation, Republic of Serbia, post socialism

Термин *Византија после Византије* одавно је превазишао по своје значењу наслов истоимене књиге румунског византолога Николае Јорге објављене 1935. године, и постао је синоним за живо присуство и утицаје културе византијске цивилизације на модерне државе и друштва која су у средњовековној епохи биле део византијског културног круга (Ovidiu, n. d.; Mishkova, 2023, pp. 242–263). О византијским културним утицајима можемо говорити пре свега код православних словенских народа, Срба, Бугара и Руса, али и код Румуна и донекле код Чеха и Словака, како у средњем веку, тако и данас, иако је та држава престала да постоји 1453. године. Ипак, утицаји византијских културних образаца, у оквиру којих свакако треба посматрати православу религију, су и даље на различите начине присутни у савремено доба. Иако су словенски народи попут Чеха и Словака још у средњем веку фактички насилним путем били отргнути од утицаја византијске културе, пре свега акцијом делова Римске цркве на простору Моравске кнежевине и франачког свештенства, савремени јужни и источни словенски народи - Срби, Бугари и Руси, и данас у оквирима своје традиционалне културе баштине византијске обрасце (Dvornik 1956, pp. 60–102; Dvornik, 1970; Obolenski 1991, pp. 21–44). Пре свега се то односи на исповедање вере ових народа која се испољава и развија у оквирима православне традиције хришћанства, онако како је она у својој догматици била дефинисана управо у Византијском царству.

Наравно, ова тема представља велики изазов за проучавање, пре свега по сложености проблематике која се намеће, па са тим у вези и нужне опширности коју захтева и намеће. Ми смо за ову прилику изабрали да питање утицаја остатака или тековина византијске културе међу савременим православним народима у постсоцијалистичкој епохи обрадимо на основу неколико карактеристичних савремених примера. Приликом одабира узора руководили смо се најпре њиховим утицајем на друштво у којем су се појавили и реакцијама на ове *византијске* примере у самој друштвеној средини где су поникли. Додајмо на овом месту битну напомену, да чак и наизглед политички и световни византијски обрасци, какви су на пример словенски владари византијског културног круга савремени Византијском царству, увек у себи носе и неизоставну димензију религије, почевши од византијског начела да је световна власт од Бога, те да је византијски владар, а потом и локални нижи владари, попут српских великих жупана, руских кнезова или бугарских канова и царева, који са византијским царем стоје увек у некој врсти јединства, увек Божији помазаници и представници испред верног народа - *Новой Израџа* (Mošin et al., 2011, p. 68, 1 – 12.).¹

¹ О овој идеји би се могло доста говорити и литература као и изворна грађа која сведочи о овој својеврсној средњовековној владарској и политичкој идеологији је доиста обимна. За ову прилику, указаћемо на представу и разумевање порекла власти и хијерархије држава како је дефинисана у ктигорској хрисовуљи за манастир Хиландар коју је издао најпре бивши велики жупан Србије – монах Симеон, а потом усвојио и поновио у сопственој ктигорској исправи за Хиландар његов средњи син и наследник, велики жупан, а потом првовенчани краљ Стефан.

У саопштењу ћемо обрадити студију случаја на основу три изабрана примера, након чијих анализа ћемо покушати да пружимо неке закључке у корелацији са темом округлог стола. У сва три случаја имамо посла са феноменом перцепције *визуелној* и порукама које оно носи, односно претендује да пренесе, као и савременим тумачењима прошлости кроз визуелну идентификацију споменика који претендују да у себи садрже и пренесу историјску реалност. Свет који нас окружује је изразито визуелан и састоји се из процеса посматрања и извлачења одређених порука и поука у односу на посматрано. Овај процес може бити лични доживљај појединца, али и шире групе, једног друштва, што имплицира и политички контекст сагледавања визуелног садржаја и представљања неке теме у визуелном контексту (Sturken & Cartwright, 2001, p. 13). Ако се осврнемо на примере из српске прошлости, пре свега зато што указује на исте идејне принципе релације слике и посматрача и из тога произилазећег историјског искуства, илустративан је у том смислу велики мурал Косовског боја, који је у трпезарији манастира Нова Раваница у Врднику на Фрушкој Гори 1776. године насликао Амвросије Јанковић. Ово је, по речима Вука Караџића у његовом *Српском речнику*, навело људе да походе Врдничку Раваницу како би управо кроз гледање слике указали част страдању кнеза Лазара у Косовском боју, али и да би се надахнули националном идејом (Simić, 2016, p. 16).² Нешто раније, у првој половини 18. века, Гаврил Стефановић Венцловић у контексту расправе о византијском иконоборству јасно и сажето закључује, дајући типичан византијски православни богословски дискурс иконе: „Јерно, колико што честитије на иконе гледа се, толико више опет на њих зледници, умљиво се просвештују“. На тај начин, предисторија ономе чиме ћемо се бавити у нашој анализи, положена је у српском друштву доста рано, и примери обликовања верског и националног идентитета и преко уметности, иконографије, односно визуелне културе сведоче колико о значају интерпретација различитих визуелних медиума, толико и о њиховој вишевековној примени.

С друге стране, напредак савремене технологије учинио је историјске садржаје знатно приступачнијим широј друштвеној заједници. Достигнуће интернета је између осталог у томе што једнако успешно преноси информа-

² Симић истиче да је након Сеобе 1690. године на просторе католичке Угарске под световном влашћу Хабзбуршке династије, верска слика, претежно са темама из српске средњовековне прошлости упоредо са проповедима и беседама црквених великодостојника на новим територијама које су населили Срби била јако средство очувања памћења и креирања српског идентитета у новој Карловачкој митрополији. Он посебно истиче пример историјске композиције на иконостасу цркве у Плавшници код Костајнице, на којем је сликар Јоаким Марковић 1750. године насликао сцену „Срби и Хрвати примају привилегије од грчког цара Василија Македонца“ и која је за циљ имала актуелизацију тада савремених политичких и црквених тежњи Срба у Угарској и Аустрији ка народној аутономији кроз повезивање са делком прошлости и примерима из Византијске историје (Simić, 2016, pp. 14–15). Детаљније о сликарском поступку и историјском контексту настанка ове сцене, види: Medaković 1971, pp. 85–96.

ције у сликама као и књиге. Чак и савремени уџбеници и историјски приручници су у наше време препуни мноштвом разних слика и карата које прате историјски текст, те на тај начин посредно кроз слике такође стварају представу појединца о историји, па се може рећи да су сличности између литерарне продукције и интернета као медијума којим се преносе подаци и кроз визуелно, односно слике, изједначени по значају и утицају на друштво. Интернет пак има предност у лакшој приступачности ширим заједницама и протоку информација које омогућава (Moss, 2008, pp. 1–3). То нас пак доводи до наше прве студије случаја, која је управо спој историјске нарације и тумачења прожет визуелним порукама у форми документарног филма *Проиасѝ имѝерије – византијска лекција* који је српској публици био приступачан углавном преко интернета.

Пре дванаест година, тачније 2008. године, у Руској федерацији емитован је документарни филм *Проиасѝ имѝерије – византијска лекција*, који је режирао и осмислио руски архимандрит, а данас епископ, Тихон Шевкунов. Документарни филм је убрзо изазвао пажњу не само руске стручне и шире јавности, већ и српске. И док је у Русији садржај филма и начин на који је он конципиран наишао на одређене критике чак и у крилу Руске православне цркве, али и стручне јавности, пре свега код руских историчара и теолога (Burega, 2008; Safonov, 2008),³ у српској стручној јавности није забележена дискусија о евентуално проблематичним концепцијама тумачења историјског хода Византијског царства и његовог утицаја на словенске народе, пре свега Русе, Србе и Бугаре, која је представљена у филму на прилично антиисторијски начин. Стиче се утисак да је у српској јавности филм са својом поруком наишао на одличну рецепцију, пре свега због доминантног проруског става који већ традиционално преовладава у српском друштву, међутим, изостао је осврт стручне јавности, односно историчара који се баве средњовековном историјом. Због тога смо сматрали да је згодно да се у оквирима ове теме осврнемо на поједине аспекте овог интересантног документарног филма, који осим о пропасти Византије много више говори о савременим идејним трендовима у Руској федерацији, надајући се истовремено да ће се у догледно време појавити и свеобухватна анализа овог остварења будући да се оно дотиче и представа о српској средњовековној прошлости.

Документарни филм *Проиасѝ имѝерије – византијска лекција* већ у самом наслову наговештава да треба да пружи одређене поруке и поуке о пропасти једног средњовековног државног уређења. На самом почетку се поставља разложно питање, колико процеси успона и пропадања средњовековног друштва могу бити поучни за евентуално сличне процесе у 21. веку? На страну

³ Полемика која се развила у руској јавној сфери поводом филма заиста је импозантна и обухватила је личности и ставове са различитих полова руске савремене црквене, политичке, друштвене мисли, укључујући многа позната имена руске православне философије и историје, од званичних теолога и историчара, до друштвених делатника и професионалних прозападних „мислилаца“. Види даље у овом тексту.

што се проучавање таквог сложеног питања не може довољно исцрпети у форми документарног филма, и нарочито с тога што се ради о империји која је трајала више од једног миленијума и имала неколико фаза успона и опадања и поновног препорода, да би коначно у 15. веку подлегла турском освајачу.

Одмах на почетку, без много околишања, аутор(и) јасно праве дистинкцију између варварских народа Западне Европе, и величанствених домета РOMEЈСКЕ културе - римског права, византијске дипломатије, економије и православне уметности. Наратор, а заправо и аутор, архимандрит Тихон Шевкунов (данас епископ псковски) јасно наглашава запрепашћење у којем би се нашли средњовековни становници Лондона или Париза када би се нашли у Цариграду – “милионском мегалополису”. Поменимо овде да се број становника Цариграда у његовом највећем успону, што су заправо 5. и 6. век, према различитим проценама протезао од 250.000 до 1.000.000, при том рачунајући и градске периферије које су се протезале у Тракијској равници и на Малоазијској обали Босфора, да би већ током 7. века број становника Града драстично опао на неколико десетина хиљада људи који су живели у самом Граду (Mango, 1991, pp. 508–512). Учесталије посете представника западноевропских народа Цариграду пак бележе се тек од краја 11. и током 12. и 13. века, што је период који је и највише у фокусу интересовања аутора документарног филма. Међутим, ова рекли бисмо вештачка поларизација Византије и европског Запада коју чине аутори филма заправо има јасну улогу када се анализира представа латинске пљачке Цариграда 1204. године, на основу које се врло упроштено закључује да је читава економија и култура западноевропских средњовековних држава заправо почивала на богатству однетом из византијске престонице, што може бити само делимично тачно, а никако прекретним догађајем у развоју позносредњовековне западне Европе како би аутори документарног филма то желели да представе. Заправо, јасна порука творца документарног филма заснива се на поређењу савремених аспирација западног света предвођених Сједињеним Америчким Државама на тековине Совјетског савеза односно његовог данашњег прејемника – Руску федерацију. Додајмо овде, да аутори ипак нису могли да прећуте руске опсаде Цариграда (Vasiliev, 1952, pp. 319–324; Runciman, 1929, pp. 109–113), али је у филму та чињеница вешто релативизирана констатацијом да је Русе убрзо више привукла друга врста блага Византије – Бог, односно византијска православна култура. И тиме се у филму успоставља модел који ће постојано бити развијен у остатку документарца. Главни кривци за пропаст Византије су пре свега грамзивост и дволичност западноевропских држава, и донекле само Византинци који су уласком у преговоре о унији 1274. односно 1439. године сами издали своју веру, док су легитимни наследници византијске културе и цивилизације – Руси, односно, савремена Руска држава и црква које су од почетка 21. века у тесној узајамној сарадњи. Овај детаљ приме-

тили су и поједини руски критичари, као што је свештеник Јуриј Максимов у својем приказу филма под насловом “Спор на руинах Империй” у којем између осталог полемише са руским византологом Сергијем Ивановим и његовим оценама истог филма (Maksimov, 2008).⁴ Тако се читав смисао филма своди на лекцију да је настављач Византијске империје и њене православне културе заправо Руска федерација и Руска православна црква – Московска патријаршија, док се савремена искушења и кризе у којима се налази руско друштво, као што је претерана моћ и богатство локалних олигарха, вештачки проналази у византијским примерима из 11. века који у свакој иоле озбиљнијој историјској анализи не могу послужити за ту сврху. У приказу пропасти Византије, и следствено византијске културе, која се полако сели у руске области, у филму се потпуно занемарује борба српских обласних господара против турског надирања након пропасти Душановог царства – покушај отпора краља Вукашина Мрђавчевића и деспота Јована Угљеше турском продору у унутрашњост Балкана 1371. године, затим, измирење Српске и Цариградске патријаршије 1375. године залагањем кнеза Лазара Хребељановића и све политичке, духовне и друштвене последице које су ови догађаји имали за простор Балкана у одупирању турској најезди. Косовска битка 1389. године ни једном речју није поменута у филму, највероватније из разлога што се не уклапа у основну идеју филма, а то је поједностављена историјска слика у којој је позносредњовековна руска кнежевина и будуће царство једини легитимни наследник Ромејског царства, чиме се заправо чини неправда и руској историји, обзиром да је један од најстаријих извора који уопште сведоче о Косовској бици извештај руског ђакона Игњатија из Смоленска из 1389. године, свега дванаест дана после битке (Мајеска, 1984, pp. 48–73; 91; Радојић, 1937, pp. 47–54).⁵ Парадоксално је, са аспекта руске историје, да су управо први руски цареви, попут Ивана IV Васиљевића схва-

⁴ Интересантно је да се на интернету још увек може пронаћи информација да је тадашњи митрополит смоленски и калињинградски, и председник синодалног одељења за међународне црквене односе, а садашњи патријарх московски Кирил дао изјаву у којој је историјске оцене изнете у филму „Пропаст империје – Византијска лекција“ назвао личним интерпретацијама архимандрита Тихона Шевкунова, другим речима, ограђујући се од порука филма у име Руске православне цркве – Московске патријаршије: „Исторические оценки архимандрита Тихона в фильме «Византийский урок» являются его личной трактовкой — митрополит Кирилл. Комментарий председателя Отдела внешних церковных связей митрополита Кирилла (Гундяева) // Интерфакс-Религия, 20 февраля 2008 г.“ – текст изјаве је данас недоступан на интернету.

⁵ “У недељу пођосмо градове Дафнусион и Карте и приспесмо у град Астравију. Митрополит се задржа ту да би сазнао вести о Мурату. Мурат је био отишао у рат против Лазара, српскога кнеза; а кружио је глас да су обојица, Мурат и Лазар, били убијени у једној бици. Застрашен овим немирима, пошто смо се налазили у држави турској, митрополит отпусти монаха Михаила; епископ Михаил отпусти мене, Игњатија и Сергија Азакова, свога монаха. И пођосмо из Астравије у недељу пред Петров дан. Следећег јутра прошавши [...] стигосмо до ушћа (Босфора, прим. аут.). Прошли смо светионик и уз помоћ повољног ветра, стигосмо у Цариград на нашу неизрециву радост.”

тали значај Косовске битке за православну културу, и култа кнеза Лазара као светог мученика, али и Светог Саве Српског и Светог Симеона Мироточивог – великог жупана Стефана Немање (Samoilova, 2004, p. 195; Војовић, 2013, pp. 82–85.). Имајући ово на уму, тим више остаје необично да аутори филма закључују да је Византија у својој слабости препустила Србе и Бугаре, православне словенске народе на Балкану, западном утицају, те се тако у филму стиче потпуно погрешна историјска слика о приликама на Православном Балкану током 14. и 15. века док се у својеврсној историјској инверзији, поручује да савремена Руска федерација неће препустити православне словенске народе Балкана западном утицају, као што је то учинила Византија у 14. и 15. веку. Колико је погрешна ова оцена аутора филма указује управо већ поменуто измирење Цариградске патријаршије и Српске цркве 1375. године које је проистекло управо из духовне обнове Византијског царства и Србије у 14. веку надахнуте исихазмом, чији су делатници створили једну специфичну мрежу на православном Балкану, повезујући кључне црквене центре, духовна средишта и представнике световне политичке моћи у један савез који је требао да одговори изазовима турског освајања Балкана крајем 14. века (Marjanović, 2018, pp. 125–150).

Ако се вратимо на почетак филма *Пройасїи имїерије - византїијска лекиција* први кадрови отпочињу негде на снегом завејаном руском северу у чијем средишту доминира прилика монаха и православног храма, са очитом символичком поруком да је руска православна култура, несумњиво поникла из византијске ортодоксије, та која заправо данас баштини, уместо несталог Царства, његове традиције. Одговори које пак пружа документарни филм, представљају знатно комплексније питање које се крије у кадровима филма и чини се да он до краја не успева да на ваљан начин реши историјску проблематику пропасти Византије (рекли бисмо да филм и нема ту претензију), док је првобитно постављени циљ, успостављање новог идентитета руске савремене политичке и сваке друге културе на основама византијске само донекле успео да оправда.

Када је реч о рецепцији византијских односно српских средњовековних парадигми у савременом српском друштву, два примера се намећу сами по себи. Треба међутим рећи да овај феномен нипошто није нов. Реактуелизација српске средњовековне владарске традиције и црквене културе оличене у аутокефалној Српској цркви почеће да излази на површину историјских збивања већ крајем 17. века да би се у пуној мери пројавило током 18. века када ће Срби у новим политичким околностима бити принуђени на Сеобу према територијама под хабрзбуршком влашћу, где ће водити вишевековну борбу за признавање и препознавање сопственог православног идентитета и политичке и црквене аутономије. У тим временима посебно ће се кроз црквену уметност поново актуелизовати сећање на средњовековну српску државу и цркву, а кроз *Хронику* Грофа Ђорђа Бранковића и *Сїематїографију* Хри-

стифора Жефаровића поново оживети сећање на Царство цара Душана. Црквени великодостојници, духовни вођи српског народа северно од Дунава постепено ће ојачати српску националну свест и кроз развијање нових бого-службених зборника у којима ће се истицати светитељство српских средњовековних архиепископа, патријараха и краљева, док ће црквена средишта попут митрополије у Сремским Карловцима, која ће убрзо добити и своју прву библиотеку, и манастира Крушедола у чијем ће наосу бити приказане историјске личности српског средњовековља, утемељити идентитет Срба у Хабзбуршкој монархији (Idrizović, 2023, pp. 15–40; Simić, 2016, pp. 11–24; Kostić, 2016, pp. 47–58). Да су традиције византијске ортодоксије биле познате и утилизоване у српском црквеном беседништву и књижевности, сведоче пре свега дела јеромонаха Гаврила Стефановића Венцловића, који у својим радовима необично живо и аутентично прености византијске империјалне и црквене обрасце, помињући прилично верно историјске детаље из Ромејске прошлости попут детаља из историје Васељенских сабора, опсаде Цариграда 626. године или борбе око икона у Византији 8. и 9. века. Поставља се питање, одакле је Гаврил Стефановић Венцловић црпео своја сазнања из византијске историје у смутно доба када се Карловачка митрополија установљавала у многим борбама са представницима Хабзбуршке монархије и католичког клера, а књиге биле права реткост, углавном доношене из библиотека напуштених српских манастира под влашћу Османлија? Први озбиљан и организовани пројекат издавања византијских наративних извора започео је у Паризу 1645. године, пола века пре српске сеобе, и трајао је до последњих деценија 17. века. У 19. веку са ступањем на историјску позорницу двеју српских нововековних династија Карађорђевића и Обреновића, употреба историјских паралела из српског средњовековља у представама чланова владарских династија, њихових политичких програма и амбиција, добија нове уметничке изразе и интерпретације, које су се прожимале са новонасталим студијама из археологије и српске средњовековне историје које су предводили Михаило Валтровић и Стојан Новаковић, упоредо са развојем српске критичке историографије предвођене архимандритом фрушкогорског манастира Гргетег - Иларионом Руварцем. Обнова српске државотворности која је била главни циљ обе српске династије у 19. веку у многоструком се ослањала на употребу и уметничку реинтерпретацију старих узора и модела (Bogozan, 2016, pp. 71–86), док је недовршени национални посао ослобођења јужних српских крајева са средиштем на Косову, утицало на програмско од државе и цркве створено и наметнуто начело Косовског мита (Durković-Jakšić, 1989, pp. 365–388).

Промене које су наступиле 1945. године и стварање нове Југославије на потпуно другачијим идеолошким основама, направили су радикалан прекид у континуитету српске националне уметности и интерпретација прошлости кроз уметност. Након нових политичких потреса на простору Југославије

крајем 20. века, српски народ се нашао пред задатком поновног „откривања“ уметности у служби нације, што је само по себи доносило нове изазове, пре свега у трагању за новим тумачењима прошлости са посебним аспирацијама ка откривању и презентовању старог аутентичног и традиционалног виђења српске прошлости кроз уметнички израз. Представимо најпре *византијски* пример. Крајем 2019. године окончано је осликавање Храма Светог Саве у Београду. Украшавање не би било могуће без велике помоћи Руске федерације, и овај велики подухват је заправо спроведен до краја након договора на највишем политичком нивоу у релацијама Републике Србије и Руске федерације. Потом је идуће године у Републици Турској, личном одлуком председника Турске, али кроз систем државних институција реализовано одавно најављивано враћање Свете Софије Цариградске, задужбине цара Јустинијана из 6. века, у статус активне џамије (Stanković, 2020a; 2020b; 2020c). Овај политички чин, угред, означио је уједно и врхунац борбе државе против научне византологије која се у Турској републици постојано развија још од 50-тих година 20. века. Сам чин претварања Свете Софије у активну џамију, наишао је на отворено противљење турских византолога који су у данима који су обележили овај антицивизацијски чин, добили подршку светске асоцијације византолога (Dönbekci et al., 2023, pp. 58–72). Убрзо се у Србији могла чути и тврдња, да је Храм Светог Саве на Врачару, чији се завршетак радова на унутрашњем украшавању мозаицима поклопио са догађајима у Истанбулу, са неоспорним архитектонским елементима византијске црквене архитектуре и мозаицима у унутрашњости храма по узору на византијске најбоље мозаике, заправо *Нова Света Софија*. Наравно, оваква изненадна примена византијског дискурса у српском друштву дошла је из политичких кругова, и сведочи више о прагматичности савремене српске политичке средине него о елементарном познавању основних идејних поставки византијске еклисиологије, црквене историје и традиције и централности Свете Софије Цариградске у сасвим специфичним средњовековним околностима византијске политичке идеологије и црквене доктрине. Иако начелно заснован на принципима византијске архитектонске традиције најбоље и најјаче изражене у архитектури најважније цариградске цркве – Свете Софије (Terzović, 2020), Храм Светог Саве представља одраз византизма који је дубоко уткан у корене српске историјске традиције и нашег средњовековља које је било окарактерисано прожимањем Византије и српске државности. Ови односи се у стриктно средњовековном смислу политичких односа и релација огледају у два случаја орођавања највиших представника византијске царске куће и српске владарске династије Немањића – браком Стефана Немањића, сина великог жупана Стефана Немање са ћерком будућег византијског цара Алексија Трећег Анђела, Евдокијом, и на самом крају 13. века, браком краља Стефана Уроша Другог Милутина младом царевихком Симонидом, ћерком византијског цара Андроника Другог Палеолога, чин који је у византијским

изворима био представљен као *јединство* са свим дубоким смислом који овај термин носи у идејном смислу и контексту политичке идеологије Византије и тежњи средњовековне српске државе да се укључи у византијски свет (Stanković, 2022, pp. 26–27, 91–103).

Како се онда у том смислу, и обзиром на овакве историјске реалије из периода средњег века може схватити покушај представљања на идејној основи супротстављености српске средњовековне културе Византијском царству, које је визуелно и концептуално представљено у споменику великом жупану Стефану Немањи у Београду, где постамент сачињава, према објашњењу аутора – руског вајара Александра Рукавишњикова, распукнути византијски шлем на којем српски велики жупан победнички стоји са мачем у рукама (Makuljević, 2022, pp. 225–232). Интересантно је за нашу тему поменути, да је исти аутор у својој совјетској фази стваралаштва, 1986. године извајао споменик вођи Октобарске револуције, Владимиру Иљичу Лењину, као и неколицину других споменика који стоје у тесној вези са Совјетском ером, њеном специфичном културом и донетима, као што је споменик совјетском космонауту Јурију Гагарину.⁶ Ови подаци можда на најбољи начин илуструју сву сложеност разумевања савремених приступа у тумачењу и интерпретирању и представљању историје и њене употребе у постсоцијалистичким друштвима савремених православних народа, где бивши совјетски уметници, сада, на уметнички начин тумаче и кроз утилизацију историјске симболике у својим споменицима, нуде „нова“ историјска тумачења средњег века која треба да осмисле нови национални идентитет народа који се враћа на „старе“, а опет нове, традиције, напуштајући донедавни доминантни социјалистички дискурс са његовим сопственим идеолошким тумачењем историје и прошлости.

Оваква концепција споменика Стефану Немањи заправо нема никаквог додира са историјским чињеницама, али свакако сведочи о тренутним примарним тежњама српског државног руководства у промовисању одређене „државотворне слике прошлости“ са циљем грађења или утврђивања идентитета и државотворног статуса српског народа данас. Нећемо улазити у историјске анализе визуелних порука самог споменика, само ћемо кратко за потребе овог симпозиона напоменути да сам Стефан Немања као велики жупан, а потом и као монах - ктитор светогорског манастира Хиландара у својој оснивачкој хрисовуљи изричито наглашава да му је Бог дао мудрост да устроји српску државу (Mošin et al., 2011, pp. 68, 10–47). Док обојица његових синова писаца, сам Свети Сава, и Стефан Првовенчани, у житијима њему посвећеним такође наглашавају да је Стефан Немања, чувајући честицу правог Часног Крста на којем је био распет Господ Исус Христос, победио своје непријатеље и утврдио правоверје, односно православље у својој држави (Jovanović, 2018, pp. 149, 152; Juhas-Georgievska & Jovanović, 1999, p. 30). Јасно

⁶ Подаци се налазе на сајту Руске уметничке академије: Российская академия художества, Рукавишников Александр Иулианович.

је да на основу ових средњовековних интерпретација порекла Немањине власти и његових државничких успеха, споменичка представа у којој држи подигнути мач, не одговара историјској стварности и још битније, Немањиној владарској идеологији представљеној у његовим владарским исправама, и житијима која су му посветили и написали двојица његових синова, српски архиепископ Сава, и првовенчани краљ Стефан.

Ако покушамо да резимирамо изнета запажања, можемо приметити да и у руском постсоцијалистичком дискурсу, овде посматраном кроз специфичну призму византизма и византијског наслеђа, али и у српском постсоцијалистичком дискурсу, елементи византијске традиције и њене религиозности налазе своје место у савременим друштвеним и културним кретањима и процесима. Међутим њихово историјско тумачење и критика не воде увек ка решавању ових сложених парадигми у складу са историјским наслеђем. Оно што је важно нагласити јесте чињеница да се у оба постсоцијалистичка друштва, како у Русији тако и у Србији настоји искористити традиционално прихваћено византијско наслеђе у конструисању нових идеја како о прошлости тако и о политичкој садашњости који требају да пруже отклон или став према изазовима са којима се они сусрећу у данашње време.

Литература

- Bojović, Z. (2013). Mileševa u starim letopisima i hronikama. In P. Vlahović (Ed.), *Osam vekova manastira Mileševa* (Vol. II, pp. 80–91). Eparhija Mileševska Srpske pravoslavne crkve.
- Borozan, I. (2016). Between evidence and imagination. The shaping of tradition and art in the service of the 19th century Serbian monarchy. In L. Merenik, V. Simić & I. Borozan (Eds.), *Imagining the past. The reception of the Middle ages in Serbian art from the 18th to the 21st century* (pp. 71–86). Serbian National Committee of Byzantine Studies, Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies SASA.
- Burega, V. V. (2008, March 4). Nevyuchennye uroki: Razmyshleniya o fil'me otca Tihona (Shevkunova). *Bogoslov.ru*. <https://bogoslav.ru/article/288551>
- Dönbekci, Ş., Bahattin, B., & Olgun, Z. (2023). Byzantium in exile. In B. Anderson & I. Mirela (Eds.), *Is Byzantine Studies a Colonialist Discipline? Toward a Critical Historiography* (pp. 58–72). The Pennsylvania University Press.
- Durković-Jakšić, Lj. (1989). Ustanovljenje u vaskrsloj Srbiji 1889. Vidovdana za državni praznik, In *Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja (1389 – 1989)* (pp. 365–388). Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- Dvornik, F. (1956). *The Slavs. Their early history and civilization*. American Academy of Arts and Sciences.
- Dvornik, F. (1970). *Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*. Rutgers University Press.
- Idrizović, N. (2023). *Tri veka biblioteke Srpske patrijaršije. Otkriveno blago*. Arhiv Srpske pravoslavne crkve/Biblioteka Srpske patrijaršije.
- Jovanović, T. (2018). *Sveti Sava. Sabrani spisi*. SKZ.
- Juhas-Georgjevska, Lj., & Jovanović, T. (1999). *Stefan Prvovenčani. Sabrani spisi*. SKZ.
- Kostić, M. (2016). Art and the renewal of the medieval political tradition in the Metropolitanate of Karlovci in the mid-18th century. In L. Merenik, V. Simić & I. Borozan (Eds.), *Imagining the past. The reception of the Middle ages in Serbian art from the 18th to the 21st century* (pp. 47–58). Serbian National Committee of Byzantine Studies, Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies SASA.
- Majeska, G. P. (1984). *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Dumbarton Oaks.
- Maksimov, J. (2008, February 5). Spor na ruinah imperii. *Pravoslavie.ru* <http://www.pravoslavie.ru/36384.html>
- Makuljević, N. (2022). *Memorija i manipulacija. Spomenička politika u Srbiji 1989–2021*. Biblioteka XX vek.
- Marjanović, D. (2018). *Vizantijski svet i Srpska crkva u 13. i 14. veku*. Mediterran Publishing.
- Medaković, D. (1971). *Putevi srpskog baroka*. Nolit.
- Mishkova, D. (2023). *Rival Byzantiums. Empire and identity in South-eastern Europe*. Cambridge University Press.

- Mošin, V., Ćirković, S., & Sindik, D. (Eds.). (2011). *Zbornik srednjovekovnih ćirilćkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika* (Vol. I). Istorijski institut Beograd.
- Moss, M. (2008). *Towards the visualization of history. The past as image*. Lexington Books.
- Obolenski, D. (1991). *Šest vizantijskih portreta*, SKZ – Prosveta.
- Ovidiu, O. (n. d.). Byzance après Byzance: Nicolae Iorga's Paradigm. In M. A. Rossi & A. I. Sullivan (Eds.), *Mapping Eastern Europe*. Retrieved April 9, 2023, from <https://mapping-europe.princeton.edu/item/byzance-apres-byzance-nicolae-iorga-paradigm.html>
- Oxford University Press. (1991). Constantinople. In *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Vol. I, pp. 508–512). Oxford University Press.
- Radojićić, Đ. Sp. (1937). Savremene vesti o Kosovskoj bitci kod ruskog putopisca đakona Ignjatija. *Starinar*, XII, 47–54.
- Runciman, S. (1929). *The emperor Romanus Lacapenus and his reign. A study of tenth-century Byzantium*. Cambridge University Press.
- Safonov, D. (2008, March 17). Razmyshlenija po povodu kritiki V. V. Buregi v adres fil'ma «Gibel' imperii. Vizantijskij urok». *Bogoslav.ru*. <https://bogoslav.ru/article/290550>
- Samoilova, T. E. (2004). *Knyazheskie portreti v rospisi Arhangel'skogo sobora Moskovskogo Kremlya. Ikonograficheskaya programa XVI veka*. Progres–Tradicija.
- Simić, V. (2016). The Image of the Past as a Historical Argument. The Reception of the Middle Ages in Serbian Baroque Art. In L. Merenik, V. Simić & I. Borozan (Eds.), *Imagining the past. The reception of the Middle ages in Serbian art from the 18th to the 21st century* (pp. 11–24). Serbian National Committee of Byzantine Studies, Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies SASA.
- Stanković, V. (2020, July 20). Sjaj mozaika i beda politike. *Peščanik*. <https://pescanik.net/sjaj-mozaika-i-beda-politike/>
- Stanković, V. (2020, July 13). Pupak vasseljene. *Peščanik*. <https://pescanik.net/pupak-vaseljene/>
- Stanković, V. (2020, July 29). Velika džamija. *Peščanik*. <https://pescanik.net/velika-dzamiya/>
- Stanković, V. (2022). *Milutin sveti kralj*. Vukotić M.
- Sturken, M., & Cartwright, L. (2001). *Practices of looking. An introduction to visual culture*. Oxford University Press.
- Terzović, J. (2020). Arhitektura Hrama: istorija, tradicija, tehnika. In M. Stefanović-Banović & V. Roganović (Eds.), *Hram Svetog Save*. Hram Svetog Save – JP Službeni Glasnik.
- Vasiliev, A. A. (1952). *History of the Byzantine Empire, 324–1453*. The University of Wisconsin Press.